

חזרת הש"ץ - ההלכה והמציאות ההיסטורית¹

ראשי-פרקים

- א. תקנת הרמב"ם ומניעה
- ב. הנסיונות לביטול תקנת הרמב"ם
- ג. מדוע לא התעוררה הבעיה עד כה?
- ד. סיכום

*

א. תקנת הרמב"ם

בין התקנות שתיקן הרמב"ם במאה ה-12 נמצאת התקנה שביטלה את אמירת שמ"ע בלחש לפני חזרת הש"ץ. שליח הציבור לבדו אמר את התפילה בקול רם בעוד שהיחידים הבקיאים מלווים אותו באמירת תפילתם בלחש. אלה שאינם בקיאים, מקשיבים לתפילתו של השליח ציבור ועונים אמן אחריו ויוצאים בכך ידי חובתם.

התקנה לכאורה נראית סותרת את דין הגמרא ואת פסיקתו החלכתית של הרמב"ם.²

בתשובה לשאלות שנשאל, הסביר הפוסק הגדול את המניעים להתקנת התקנה בזמנו וזו לשונו:

"...והכל מודים שתקנת תפלה בציבור וצורתה היא שהכל יתפללו בלחש ויחזור שליח ציבור על התפילה בקול רם... ומה שחייב אותי לעשות זאת הוא שהאנשים כולם בשעת תפילת שליח ציבור אינם משגיחים למה שהוא אומר אלא מסיחין זה עם זה ויוצאין (החוצה) והוא מברך ברכה לבטלה כמעט, הואיל ואין שומע לה. וכל מי שאינו בקי, כאשר הוא רואה תלמידי חכמים וזולתם מסיחין וכחין ורקין ומתנהגין כמי שאינו

1 עיין הלכת-היסטורי בשו"ת הרדב"ז ח"ד, ליוורנו, בי"ת, ס' צד.
תודתי נתונה לר' יעקב ויינברגר מפרוייקט השו"ת באוניברסיטת בר-אילן, על המצאת המקורות, ולידידי ד"ר מ' בר-אילן על הערותיו הענייניות.

2 על הרמב"ם ראה ספר דברי יוסף לר' יוסף ב"ר יצחק סמברי, מהד' ש' שטובר, ירושלים, תשנ"ד, במפתח. להלן: סמברי, אנציקלופדיה עברית, כרך כד, על תקנות הרמב"ם, י' שציפנסקי, תקנות הקהילות, כרך רביעי ספר שלישי, ירושלים, תשנ"ג, עמ' קסה-קע. אגרות הרמב"ם,³ מהד' י' שילת, כרך א', ירושלים, תשנ"ה, עמ' קעה-קפה.

3 ראש השנה לד, ב. רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה ט, ב-ג. שו"ת הרמב"ם, פאר הדור, מהד' ד' יוסף, ירושלים, תשד"ס, ס"י קמח, ובהערות שם.

מתפלל בשעת תפילת שליח ציבור, עושה גם הוא כזה. ונקבע בלבבות האנשים כולם, שאין תפילה אלא בשעת הלחש. ואנו אומרים באיסורי תורה 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', ומכל שכן בתקנת התפילה. ובזה יש משום הסרת חילול השם שחושבים בנו שהתפילה אצלנו שחוק ולעג..."⁴

ובתשובה אחרת באותו נושא, חוזר הרמב"ם לנימוקים שהוזכרו למעלה ומוסיף ניואנסים נוספים.

"...ויצא (החוצה) כל מי שהוא אינו בקי אף כי לא יצא ידי חובתו, ותבטל הכוונה אשר בגללה ירד שליח הציבור (לפני התיבה) שהוא להוציא את שאינו בקי. ואם האנשים לא יתפללו לחש כלל אלא יתפללו הכל אחר שליח הציבור תפילה אחת בקדושה, כל בקי יתפלל עמו בלחש, וכל שאינו בקי ישמע, ויכרעו הכל עמו, כשפני העם אל ההיכל... ויהיה הדבר מסודר ומתוקן ותימנע אריכות החזרה ויוסר חלול השם שנתפשט בין הגויים, והוא שהיהודים רוקקים וכחים ומסיחין בתוך תפילתם, כי כך הם עדים לדבר. וכך הוא היותר ראוי אצלי באלו הזמנים מן הסיבות אשר הזכרנו..."⁵

בזמנו של הרמב"ם נתקבלה התקנה הזאת ללא עוררין. כך לפחות מעיד בנו יחידו ר' אברהם בספרו החשוב שכתב בערבית יהודית על סדרי התפילה ואלו תמצית דבריו:

"... וכבר נודע ונתפרסם מה שתיקנו אבא מארי זצ"ל והסכימו עליו תלמידי חכמים שבדורו שהיו עמו, וזאת בראותו שבאמירת שליח ציבור את התפילה בקול בחזרה אחר הלחש, לא כל האנשים מתפנים לשמוע אותו בתשומת לב ובעמידת נימוס כעמידתם לתפילה, אלא עמידת טורח והתעסקות בשיחה זה עם זה, שיחה בטילה וכד'... תקנה זאת התפרסמה בארץ מצרים במשך כל חייו ז"ל ולאחר מותו והותקנה כתקנה שלא כמו זולתה. והאנשים ניצלו מהמכשול שהיו נכשלים בו, ולא חלק עליו ז"ל

4 שו"ת הרמב"ם, מהד' י' בלאו, כרך ב', ירושלים, תשי"ך, סי' רנו. להלן: שו"ת הרמב"ם.

5 שם, סי' רנח. כיוצא בזה סי' רנט, רצא. גרץ - שפי"ר, דברי ימי ישראל, ח"ד, ווארשא, תרנ"ה, עמ' 352-353. נ' וידר, השפעות איסלמיות על הפולחן היהודי, אוקספורד, תשי"ז, עמ' 26-30. להלן: וידר, השפעות. י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 169-181. להלן: בלידשטיין, התפילה.

איש מחכמי דורו בזה ולא קבע שזה בניגוד לחכמים אף על פי שזה בניגוד ללשון התלמוד...⁶

אין בידינו לעקוב אחר התפשטותה הטריטוריאלית של התקנה לאחר פטירתו של הרמב"ם (1204), אך ידוע שנוסף למצרים, היא נהגה גם בארץ-ישראל ובסוריה. בשלב מסויים ולא לפני המאה ה-16, חזרו גם במקומות אלה לדין הגמרא, למעט קהל המוסתערבים שבמצרים.⁷ והנה בשנת הרצ"ט (1539) פרצה מחלוקת בין קהל הספרדים והמוסתערבים שבמצרים, כשהראשונים מבקשים לבטל את מנהגם של המוסתערבים ולהחזירם לדין הגמרא. מה גם שבמקומות שנהגו כתקנת הרמב"ם כמו בירושלים, עזה, צפת, דמשק ותאלב חזרו בהם והם מתפללים שתי תפילות, אחת בלחש ואחת בקול רם.⁸

המוסתערבים מתעקשים ולא מוכנים לוותר. הנימוקים שהם מעלים נגד שינוי מנהגם, הם אותם הנימוקים שגרמו לרמב"ם לתקן את התקנה בזמנו, היינו הפטופטים בזמן חזרת השייך וחילול השם הנגרם מזה. כמו כן תתארך התפילה עד כדי כך שאנשים יימנעו מלבוא לבית הכנסת במיוחד בשבתות שבלאו הכי התפילה ארוכה. המוסתערבים לא מסתפקים באלה ומוסיפים נימוקים נוספים, חלקם הלכתיים וחלקם פורמליים. הם האריכו ואני אקצר. למשל:

א. מדוע לא התעוררה הבעיה הזאת עד עכשיו, ומדוע לא העירו על כך החכמים שהיו במצרים מאז הרמב"ם ועד עתה?

6 ספר המספיק לעובדי השם הוא כתאב רפא"ה אלעאבדין, מהד' נ. דנה, הכרך השני מתוך החלק השני, ר"ג, תשמ"ט, עמ' 195-196 = מסעוד חי ב"ר אהרן רוקח, מעשה רקת, ח"א, ויניצאה תקיב, ד"צ ירושלים, תשל"ו, דף א,א. מקור זה ושוי"ת הרמב"ם ס"י רנו, רנח שהוזכרו לעיל, מובאים בשוי"ת הרדב"ז, ח"ד, ס"י צד נשוא מאמרנו. להלן: שוי"ת הרדב"ז ס"י צד. כיוצא בזה שוי"ת הרדב"ז, ח"ד, ס"י ה'. חלק ח, או"ח, בני ברק, תשל"ח, ס"י לב. רפאל אהרן ו' שמעון, נהר מצרים ח"א, נא אמון, תרס"ח, הלכות תפילה, ס"י ט' דף ג,ב - ד,א. להלן: נהר מצרים. שוי"ת יתוה דעת לר' עובדיה יוסף, ח"ה, ירושלים, תשמ"ג, ס"י יב. שציפנסקי, שם, עמ' קסה - קסז. תודתי נתונה לפרופ' מ"ע פרידמן מאוניברסיטת תל-אביב על עזרתו באיתור המקום בספרו של הרמב"ם.

7 שוי"ת הרדב"ז, ח"ד, ס"י צד. שוי"ת מהרלב"ח לר' לוי ו' חביב, לבוב, תרכ"א, ד"צ ברוקלין, תשכ"ב ס"י טו. שוי"ת המב"י לר' משה מטראני, לבוב, תרכ"א, ד"צ ברוקלין, תשכ"א, ח"ג, ס"י קצ. למקורו של הכינוי "מוסתערבים" ראה: מ' רוזן, "מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ-ישראל משלהי המאה הטי"ו עד שלהי המאה היי"ז". קתדרה 17 (תשמ"א) עמ' 73 הערות 2-3. על קדמותם של המוסתערבים במצרים, ראה: סמבר, עמ' 140, 236, ובמפתח שם.

8 שוי"ת הרדב"ז שם. על היחסים בין הקהלים במצרים ראה מאמרי "היחסים בין הקהלים במצרים במאות הטי"ז והיי"ז", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 29-47.

ב. לא נתבטלו הסיבות שבגללן תיקן הרמב"ם את תקנתו. ואם תימצי לומר שנתבטלו אסור להם לשנות המנהג שנעשה על פי ותיקין.
ג. אם הם ישנו את מנהגם, יהיה בזה משום "תלמיד החולק על רבו" (על-פי סנהדרין קי,א), בפרט שמצרים היא "אתריה דמרי" של הרמב"ם ופסיקתו ההלכתית מחייבת אותם.⁹

ב. הנסיונות לביטול תקנת הרמב"ם

הרדב"ז ממגורשי ספרד, והמרא דאתרא של מצרים במחצית הראשונה של המאה הטי"ז¹⁰ מתייצב לצד הספרדים. בעשרת הנימוקים שבהם הוא דוחה את טענות המוסתערבים, מופיעים כמה פרטים היסטוריים על יהודי מצרים במחצית הראשונה של המאה הטי"ז, פרטים שיש בהם לדעת הרדב"ז, לבטל את תקנתו של הרמב"ם.¹¹ מה היו טענות הנגד של הרדב"ז?

א. דין הגמרא המחייב להתפלל פעמיים, הלכה שהייתה מקובלת גם על הרמב"ם כפי שעולה מתוך הלכות התפילה במשנה תורה ומתשובותיו של הרמב"ם.¹²

ב. תקנת הרמב"ם הייתה תקנה זמנית ולוקאלית שנתקנה על רקע מציאות מסוימת כפי שהדגיש המתקן בעצמו "...וכך הוא היותר ראוי אצלי באלו הזמנים מן הסיבות אשר הזכרנו..."¹³ לאמר, אם המציאות משתנה, גם הרמב"ם היה מודה שאין מקום לתקנתו. ואכן, המצב הדתי והרוחני במאה הטי"ז נשתנה, ונשתנה לטובה, אחרי בואם של מגורשים ספרד ופורטוגל

9 על סמכותו של הרמב"ם כמרא דאתרא, בפרט בארצות האסלאם, ראה: שו"ת הרא"ש, וילנא, תרמ"ה, כלל לב סי' יא. ח"י דימיטרובסקי, "שתי תעודות חדשות על ויכוח הסמיכה בצפת", ספונות, יוד, (תשכ"ח), עמ' קמח הערות 32-33. המאמר הובא בהשמטות על-ידי י" שצייפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, כרך שני, ירושלים, תשכ"ח, עמ' עז-פד. ש"ז הבלין, רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דורו. דיסרטציה, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 65-75. להלן: הבלין, דיסרטציה.

10 על הרדב"ז, ראה מאמרי "המשפחה היהודית במצרים" בתוך: י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1924), ירושלים, תשמ"ח, עמ' 217 הערה 3. להלן: לנדאו, תולדות. הבלין, שם, עמ' 8 הערה 22. עמ' 75 הערה 193.

11 ראה מעין זה מ' בן ששון "משפחה בתקופת שינויים - עיון במפגש ההלכה וההיסטוריה בצפון אפריקה עם עדות חדשה של דונש בן חיים", ספונות כי (תשנ"א) עמ' 51.

12 ראה הערה 3 לעיל. וידר לא דק פורתא כשקבע שהרדב"ז ביטל את תקנת הרמב"ם. התקנה בטלה כבר קודם לכן, אלא שהרדב"ז ביקש שגם המוסתערבים יחזרו לדין הגמרא. וידר, השפעות, עמ' 26, 29. הערה 76 בעמ' 26 כנראה טעות דפוס.

13 שו"ת הרמב"ם סוף סי' רנח. השווה שו"ת הרמב"ם, פאר הדור, שם.

למצרים שהעלו את הרמה הדתית והתרבותית של היהודים במקום. שוב לא פטפטו כל כך בזמן התפילה ורובם ענו אמן אחרי החזן ואתה אל תתמה אומר הרדב"ז, וכי דורנו טוב יותר מדורו של הרמב"ם? אכן בכמה דברים ומנהגים רעים נכשרו הדורות... אחרי שבאו מרביצי תורה במצרים רבו התלמידים והתורה עשתה פירות ופירי פירות וזה דבר נראה לעין, ומה שראיתי אני מעיד...¹⁴

ואמנם, לאחר גירוש ספרד ופורטוגל, הפכה מצרים לאחת "מארבע הפאזיות" כלשונו של הכרוניקאי ר' יוסף סמברי, שאליהן נדדו המגורשים.¹⁵ הסיבות לכך היו כנראה כלכליות. כבר ר' עובדיה מברטינורא שביקר כאן בראשית שנת רמ"ח (1488) מציין את עובדת היותה של מצרים מקום מעבר למסחר בין אירופה למזרח הרחוק "...ואין בכל הארצות כארץ מצרים לסחורה ולהתעשר בה לאדם ואין מספר לגרים הנמצאים בה מכל הגויים ומכל הלשונות..."¹⁶ היותה של מצרים מרכז כלכלי חשוב שמזמין גם פעילות כלכלית של יהודים, שימש לרדב"ז כאחד התירוצים לשיבת היהודים במקום, כולל ישיבתו שלו, למרות האיסור ההלכתי.¹⁷

14 שו"ת הרדב"ז, שם.

15 סמברי, עמ' 252-253.

16 אי יערי (עורד), אגרות ארץ-ישראל, ת"א, תשי"ג, עמ' 118, 121. להלן: יערי, אגרות... על רע"ב ועל אגרותיו, ראה מ"ע הרטום וא' דוד, "ר' עובדיה ירא מברטינורא ואגרותיו מארץ ישראל" בתוך: ח' ביינרט (עורד), יהודים באיטליה, מחקרים. ירושלים, תשמ"ח, עמ' 24-108. ביחוד המבוא על הפרשן, של אי דוד, שם, עמ' 24-45.

17 פירוש הרדב"ז מכ"י למשנה תורה, הלכות מלכים ה, ז-ח. שו"ת הרדב"ז, ח"ד, סי' עג. מצודת דוד, טעמי המצוות לרדב"ז (על דרך הסוד), זאלקווא, תרכ"ב, מצוה תקצ"ב. לספרות העוסקת באיסור הישיבה במצרים, ראה מאמרי "העליות לארץ ישראל ממצרים בשלהי התקופה הממלוכית וראשית השלטון העות'מאני", קתדרה 23 (תשמ"ב), עמ' 47 הערה 2. הבלין, דיסרטציה, עמ' 2-1 הערות 1-3. ע' יוסף, שו"ת יחזה דעת, ח"ג, ירושלים, תשי"ס, סי' פ"א. שי גורן, בעניין ביקור במצרים, פרי הארץ א', כסלו, תשמ"א, עמ' 4-14. על הפעילות הכלכלית של יהודי מצרים במאות 16-17, ראה חיבורי, "יהדות מצרים במאות ט"ז - י"ז על-פי ספרי השו"ת של חכמי הזמן" דיסרטציה, ר"ג, תשל"ח, עמ' 83 ואילך. אי דוד, "מעמדם הכלכלי של יהודי מצרים במאה הטי"ז לאור תשובות הרדב"ז" בתוך: י' ברנאי [ואחרים] (עורכים), מקדם ומים, חיפה, תשמ"א, עמ' 85-93. הני"ל, לתולדותיו של אברהם תלמיד הספרדי מנכבדי קהילת מצרים (לאור מסמכים חדשים מן הגניזה), בתוך: י' דיסון וא' חזן (עורכים), ספר היובל ל' רצהבי, ר"ג, תשנ"א, עמ' 221-227. מ' וינטר, "יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית לפי מקורות תורכיים וערביים", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 8-18. אי בשן, חיי הכלכלה במאות ה-16 ה-18, בתוך: לנדאו, תולדות, עמ' 63-112.

בדומה להשפעה החיובית שהייתה למגורשי ספרד בבואם לתורכיה, ליוון ולארץ-ישראל, הייתה להם השפעה דומה במצרים. במאה ה-16 התרכזו כאן גדולי החכמים, רובם מגורשי ספרד או יוצאי חלציהם, כמו הרדב"ז, מהר"ם אל אשקר,¹⁸ הריב"ר מתדש בסמיכה בצפת בשנת רח"צ,¹⁹ האר"י הקדוש,²⁰ ר' יעקב קאשטרו,²¹ ר' בצלאל אשכנזי²² והבר פלוגתא שלו ר' חיים כפוסי,²³ ר' מאיר גאוויזון²⁴ ואחרים.

נוכחותם ופעילותם במקום השפיעה לטובה, ולא בכדי יוצא מהר"ם אל אשקר, מחברי בית דינו של הרדב"ז, בסגנון ארוגנטי נגד פוסק שפסק בענייני גטין כנגד חכמי מצרים בזו הלשון:

"ולפני גדולים ישפוך שיחו לבלי חוק - אף כי ישא דעו למרוחק, להכות הסיפים ולהרעיש הכפתור - במעשים לסתור ודברי קנטור, אשר אין להם לא שורש ולא ענף, לא בנין ולא ענין, עם היותו יודע כי תהלה לאל יש אתנו יודע עד מה וכמה חכמים שלמים וכן רבים ונגד פניהם נבונים, עוקרים הרים וטוחנים זה בזה ומוציאין קמח סלת מנופה בשלם עברה נפה..."²⁵

- 18 שו"ת מהר"ם אל אשקר, מהד' י' גליס, ירושלים, תשי"ט, במבוא. סמברי, עמ' 411. E.J. (Jerusalem 1971) II 511-513 להלן: שו"ת מהר"ם אל אשקר.
- 19 שו"ת מהר"י בי רב, עם מבוא של ב' לנדוי, ירושלים תשי"ח, סמברי עמ' 404 והערות 13-14 שם. E.J. (Jerusalem 1971) IV 582-584.
- 20 ד' תמר, ראשיתו של האר"י במצרים, ספר זיכרון לי בער [=ציון מד (תשל"ט) עמ' 229-240] = מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובארצות המזרח, ירושלים, תשמ"א, עמ' 70-85. א' שוחטמן, "מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים", פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 56-64. מ' בניהו, "תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר של האר"י ועל בני משפחתו במצרים" בתוך: ספר הזיכרון להרב נסים זצ"ל, ירושלים, תשמ"ה, עמ' רכה - רנג. א' דוד, "עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה", על ספר (תשמ"ז), עמ' 137-135. ד' תמר, "על עסקי המסחר של האר"י", מחניים 2 (תשנ"ב) עמ' 198-203.
- 21 שו"ת מהר"יפ, אלכסנדריה, תרס"א, סי' כג. E.J. V 245.
- 22 הבלץ, דיסרטציה, עמ' 61 הערה 146 E.J. III 723-725. א' דוד, "יישיבתו של ר' בצלאל אשכנזי בצפת", תרביץ נה, (תשמ"ו), עמ' 454-455.
- 23 על ר' חיים כפוסי ועל תשובותיו בכ"י, ראה מאמרי: "תשובה אחת משו"ת ר' חיים כפוסי", בתוך: א' בשן, א' רובינשטיין, ש' שוורצמוקס (עורכים), ממזרח וממערב ב', רמת גן, תשי"ם, עמ' 53-65. "תיאור תשובות ר' חיים כפוסי בכתב יד", בתוך: א' חיים (עורך), חברה וקהילה, ירושלים, תשנ"א, עמ' 25-33.
- 24 שו"ת רבינו מאיר גאוויזון, מהד' א' שוחטמן, כרך ראשון, ירושלים, תשמ"ה, המבוא של המהדיר, עמ' 7-8, 29-40, 58-91.
- 25 שו"ת מהר"ם אל אשקר, סי' לא. כיוצא בזה שם סוף סי' ס. שו"ת רשד"ם לרי שמואל ברי משה די מדינה, אה"ע, שאלוניקי, שנייד - שני"ח, סי' קעה. על פעילותם הרוחנית של החכמים

לאור הנאמר למעלה, נפלו חלק מהטענות של המוסתערבים, ובאשר לטענתם כי אסור להם לשנות מנהג שנעשה על-פי ותיקין וכי יש בזה משום תלמיד החולק על רבו, טוען הרדב"ז שאין תקנת הרמב"ם תקנה קבועה ומחייבת לאורך כל הדורות כדוגמת תקנות הרגמ"ה. והראיה, שגם במקומות שנהגו כתקנת הרמב"ם, כבר חזרו בהם. ואפילו במעוז החשוב של הרמב"ם כמו תימן, אומר הרדב"ז: "... ושאלתי את פי הבאים מארץ עדן ואמרו שגם הם מתפללים ב' תפילות, וזה ראייה שלא פשטה תקנה זו יותר ממלכות מצרים וגלילותיה. וכיוון שכן, לא הייתה תקנה קבועה..."²⁶

עדות שמיעה עליה מעיד הרדב"ז, מוכיחה כי בין מצרים לבין תימן היו קשרים אינטנסיביים, היו אלה כנראה סוחרים יהודיים שנעו ממצרים לתימן בדרכם להודו הלוך וחזור. עדויות על כך אנו מוצאים כבר במכתבים מהגניזה מהמאה ה-12 ובספרות השאלות והתשובות מתקופות מאוחרות יותר.²⁷

ג. מדוע לא התעוררה הבעיה עד כה?

בין הטענות שהעלו המוסתערבים נגד שינוי מנהגם הוא, שאם מנהגם לא נכון, מדוע לא ערערו על כך כל החכמים שהיו במצרים עד כה? גם הפעם מבכר הרדב"ז לדחות את טענתם בכמה תשובות שרובן משקפות את המציאות ההיסטורית של זמנו, כגון:

1. "שמא מקום הניחו לנו" (על-פי חולין ז, א).
2. אחרי בואם של המגורשים למצרים, רבו בעלי התורה וכולם שומעים ושותקים בשעת חזרת השייץ, מה שלא היה קודם לכן ואף לא בימי הרמב"ם. על כן לא התעוררה הבעיה עד כה ולא העירו החכמים על כך.

במצרים במאה ה-16 ראה, סמברי, עמ' 404-416. אי אשתור (שטרואס), תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ח"ב, ירושלים, תשי"א, עמ' 458-489. להלן: אשתור, תולדות. הבלין, דיסרטציה, עמ' 56-61. הנ"ל, היצירה הרוחנית, בתוך: לנדאו, תולדות, עמ' 245-253, 257-266.

26 שו"ת הרדב"ז, ח"ד, סי' צד. על תימן כמקום שבו פסקו על-פי הרמב"ם, ראה יי טברסקי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם (תרגום מאנגלית מ"ב לרנר), ירושלים, תשנ"א, עמ' 18, הערה 28. לנושא של תפילות שמייע בתימן וקשרים בין יהודי תימן לקהילות השונות במאות 16-19 ראה: יי טובי "ידיעות על יהודי תימן מתוך ספרי שאלות ותשובות". שבט ועם ז (תשל"ג), עמ' 271-291. תודתי נתונה למחבר על שהעיר את תשומת לבי למאמרו זה.

27 אי שטראוס (אשתור) מסע להודו, ציון ד (תרצ"ט), עמ' 217-231. ש"ד גויטיץ, "צוואות ממצרים מתקופת הגניזה", סמונת ח (תשכ"ד), עמ' קז הערה 8. שו"ת רדב"ז, ח"ה, ליוורנו, תקעח, סי' אלפיי רצא = שו"ת מהרי"פ, סי' ה'. שו"ת מהרי"ם אל אשקר סי' סז.

אבל עכשיו, במאה הטי"ז, כשנשתנה המצב הרוחני של יהודי מצרים, יש מקום לעקור מנהגים שאינם תואמים את המציאות החדשה. אין זאת אומרת שבימי הרדב"ז לא פטפטו כלל בתפילה. ראייה לכך שבתשובה אחרת²⁸ הוא מעיר, כי ראוי לחנך את העם בדרכי נועם לא לפטפט בזמן התפילה, אך לעומת המצב העגום של לימוד תורה ופטפטים בימי הרמב"ם, הרי המצב במאה הטי"ז הרבה יותר טוב.

3. "רוב החכמים והגדולים הבאים למצרים דרך העברה ללכת לארץ-ישראל ואינם מתעברים על ריב לא להם..."

4. איסור של "לא תתגודדו" (על-פי יבמות יג, ב. ספרי לדברים יד, א).

להבנת שתי התשובות האחרונות ורקען ההיסטורי עלינו להרחיב את הדיבור.

מצרים שימשה ארץ מעבר לא רק לסחר הבין-לאומי מאירופה להודו, אלא אף לאלה שעמדו לעלות לארץ-ישראל. הדבר אמור לא בעולים מהמערב או שד"רים שנשלחו לשם, אלא ברוב העולים שבאו מאירופה והשד"רים שנשלחו לשם.²⁹ קרבתה של מצרים לארץ-ישראל והיותה ארץ מעבר, הוא אפוא ההסבר שחכמים שעברו דרך מצרים לא התערבו בבעיות מקומיות.

זאת ועוד. כבר שיער ש"ז הבלין, ולענ"ד בצדק, כי אחד המאפיינים של היצירה הרוחנית במצרים הוא אי התבססות וחוסר יצירתיות מקומית ומקורית בכל ענפי היהדות. גם בתקופה של פריחה ושגשוג (כדוגמת המאה הטי"ז - מ.ל.) אין להבחין כמעט ברציפות ובהמשכיות של מרכזי תורה, של רבן ותלמידיהו, של בתי מדרש, של ישיבות או אסכולות לימוד והגות. קו מפליא נוסף שהוא אולי תוצאתו של הראשון וגם סיבתו, הוא שכמעט כל גדולי ישראל שחיו ופעלו בארץ מצרים לדורותיה, לא היו ילידי המקום. ברובם הגדול הגיעו למצרים מארץ-ישראל, מצפון אפריקה, מספרד ומתורכיה. לדעתו של הבלין, שאת דבריו ציטטנו לעיל, יש להסביר תופעות אלה בתחושת הארעיות שבמגורי החכמים במצרים, תחושה שאת הסברה יש לראות באיסור ההלכתי להשתקע במקום,

28 שו"ת הרדב"ז ח"ד, סי' כה, על המצב העגום של לימוד תורה בזמנו של הרמב"ם, ראה הבלין, דיסרטציה, עמ' 49-52.

29 אי יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים, תשמ"א, עמ' 20-21, הני"ל (מהדיר), מסע משולם מוולטרה, ירושלים, תשי"ט, עמ' 45-64. הני"ל (עורך), אגרות ארץ-ישראל, עמ' 112-125.

איסור שהטריד הרבה את חכמי ההלכה.³⁰ אפשר גם, שטענתו של הרדב"ז כנגד המוסתערבים "כי החכמים הגדולים הבאים למצרים דרך העברה ללכת לארץ-ישראל ואינם מתעברים על ריב לא לחם" מקורה בתודעה חזקה ומיוחדת של ארעיות ישיבתם במצרים. אלא שהסבר זה עדיין לא עונה על השאלה, מדוע הרדב"ז שג"כ ראה את ישיבתו במצרים כשיבה ארעית,³¹ נוקט בכל זאת יוזמה ומתערב בבעיות מקומיות? אין זאת כי אם תחושת המנהיגות, אומץ ההוראה והדאגה לאחדות ישראל, גורמים לו לנקוט עמדה אקטיבית וכלשונו על אתר "שמא מקום הניחו לנו".

ואכן, לאחר גירוש ספרד ופורטוגל ובואם של המגורשים, גברה סכנת הקיטוב והפיצול החברתי. התמוטטותם של המרכזים היהודיים הישנים והקמתם של יישובים חדשים בארצות האסלאם בשלהי המאה הטי"ו ובראשית המאה הטי"ז, הפגישה תחת קורת גג אחת יוצאי תרבויות שונות, בעלי מסורות התנהגות מגוונות מפגש חי זה הביא מדי פעם לעימות חריף בין הקבוצות השונות וערערה את החיים הדתיים והחברתיים של היישובים המתחדשים.³² אחת התופעות שאפיינו את המרכזים החדשים הוא הפיצול החברתי המוצא את ביטויו בחלוקה לקהלים נפרדים. כל קהל שיקף ברוב המקרים את מקום המוצא של מרכיביו. העדה היהודית במצרים, פרט לגרעין האוטוכוני המורכב מהמוסתערבים, מנתה במאות ט"ז-י"ז בין השאר את קהל הספרדים, קהל הלועזים או הסיציליאנים (אסקליאה), מגורשי סיציליה ואיטליה, קהל המערביים הם המוגרבים יוצאי צפון אפריקה ועוד ועוד. לא יקשה לשער איוו מערכת יחסים תופתח כתוצאה מהמבנה ההטרוגני שנוצר. אין כמעט תחום בחיים החברתיים והדתיים שאין בו תופעות של פילוג ומחלוקת. החל ממנהגים דתיים ונוסחי תפילה, עבור לבתי-כנסת ושחיטה נפרדת, המשך בחברות גחשי"א (גמילות חסד של אמת) ומוסדות סוציאליים נפרדים. כבר עמדתי על כך בהרחבה במקום אחר ואכמ"ל.³³

דווקא המציאות החברתית החדשה, משמשת לרדב"ז עוד נימוק כדי לבטל את מנהגם של המוסתערבים, וזו לשונו:

30 הבלין, היצירה תרוחנית, בתוך: לנדאו, תולדות, עמ' 246-248.

31 הערה 17 לעיל.

32 י' גילת, "לא תתגודדו", בר-אילן, ספר השנה למדעי היהדות ומדעי הרוח, יח-יט, ר"ג,

תשמ"א, עמ' 89-90.

33 הערה 8 לעיל.

"... עוד כי בזמנו ז"ל הכל היו נוהגים כמנהגו (של הרמב"ם - מ.ל.) וליכא משום אגודות אגודות, אבל עתה בזמננו שיש כמה קהילות של ספרדים ומערביים ואסקליאה וכולם מתפללים כדין הגמרא, איקרי כאן לא תתגודדו..."³⁴

מעניינות ומאלפות הן הזדחיות של הרדב"ז את הטענות האחרות של המוסתערבים בדבר התארכות התפילה וחילול השם. בדחיותיו, שגם הן אינן נטולות מהמציאות ההיסטורית של זמנו, מעורבים סרקזם ולעג "למה יאמרו הגויים".

את הטרטא דציבורא שבהתמשכות התפילה הוא מציע לפתור על-ידי קיצור באזכרות שעושים למתים - "... שבזה מפסידים חצי זמן התפילה והוא ענין בלתי הכרחי ורחוק לשכר וקרוב להפסד..."³⁵. יש כאן עדות למנהג שהיה רווח בארצות המזרח, להרבות בשבתות, בעולים לתורה לרגל שמחות משפחתיות, ולהבדיל בין החיים והמתים, להרבות באזכרות ובאשכבות לנפטרים שמתו זה מכבר.

גם בדורות האחרונים, מתלונן רבה הראשי של קהיר ר' אהרון ׳ שמעון (1891-1921) על הניסיון לבטל את חזרת השיץ בתפילת המוסף מהסיבות שהזכרנו זה עתה.³⁵

ובאשר לחילול השם, אומר הרדב"ז, אין לנו להתחשב בנימוק זה לאחר שנדחו כל הטענות האחרות, כי בלאו הכי דעתם של הישמעאלים עלינו שלילית ביותר, "..." שהרי תפילתנו חושבים אותה לכפירה ותורתנו אומרים שהוספנו והגרענו והחלפנו אותה... וכיוון דבלאו הכי כאין אנו בעיניהם, נעשה אנחנו מה שאנו מחוייבין מן הדין..."³⁶. האם אין כאן חד לאחד מאבני היסוד בפולמוס האיטלאמי נגד היהדות, בדבר זיוף התורה על-ידי היהודים, טענה שהושמעה

34 על המפנה בהגדרת האיסור "לא תתגודדו" בתקופה הבתר תלמודית, ראה י' גילת, שם, עמ' 86-96. ר' ערוסי, התנגשות הדינים בפסיקת ההלכה הבין-עדתית בישראל, דיסרטציה, ת"א, 1987, עמ' 415-425.

35 "... ועליתי על התיבה ואמרתי לבעל השמחה... כי בכל העולים שעלו לסי"ת לשמחת חתונתך לא היה עליך לטורח שום אחד מהם ורק בחלק הקב"ה אתה טורח כי על-כן חשוב כמה מינוטין ילכו בעלית עולה אחד והשכבה על דור אבותיו ונדבה ומי שברך לחיי קרוביו וקרובותיו, והזמן הזה עצמו תתנהו לבורא עולם ששמחך בבגך ובחתונתו ויתפלל השיץ חזרת מוסף כתקנה..."³⁶. נהר מצרים, הלכות תפילה, סי' ט דף ד, א. הלכות קסי"ת לשבת, סי' יד דף כא. סי' כא דף כג, ב.

36 שו"ת הרדב"ז שם, כיוצא בזה שו"ת הרדב"ז, ח"ד, סי' צב: "... באמרם שאין תורת משה אמת או שאנחנו החלפנו אותה כאשר הם אומרים..."

על-ידי המתווכחים המוסלמיים כבר במאה הי"ב. הרמב"ם דחה אותה, אך היא הולכת ומתגלגלת לאורך כל הדורות.³⁷

4. סיכום

ונסיים מעין הפתיחה. מה היה הגורם הדומיננטי שהשפיע על הרמב"ם לתקן את תקנתו? המחקר המודרני ראה משום מה בנימוק האחרון, היינו חילול השם, את הגורם העיקרי לתקנה.³⁸ לעני"ד, הגזימו החוקרים וידר ובעקבותיו בלידשטיין בהשפעתו של "הנימוק החיצוני", קרי חילול השם, כמניע עיקרי לתקנת הרמב"ם, וכלשונם "שהרמב"ם הפנים ולו במקצת את הערכים שהתבטאו בתפילה המוסלמית שהתנהלה בסדר מופתי ובמשמעת צבאית ממש".³⁹ למרות יחסו האמביוולנטי והמורכב של הרמב"ם אל האיסלאם ואל המוסלמים,⁴⁰ קשה להניח כי "הנימוק החיצוני" היה הנימוק הדומיננטי. והראיה, הראב"ם שמוזכר את תקנת אביו אינו מביא את הנימוק הזה כלל. גם הרדב"ז מתייחס לחשש של חילול השם כנימוק שולי ולא רלוונטי לזמנו. האם הרדב"ז היה פחות רגיש לחילול השם מהרמב"ם? אתמהה...

אין אנו יודעים איך נגמר הוויכוח בין הרדב"ז והמוסתערבים, אך יורשו בחנהגת הקהילה המצרים, ר' יעקב קאשטרו, ממליץ בספרו ההלכתי "ערך

37 א' שטראוס, דרכי הפולמוס האסלאמי, ספר הזיכרון לבית המדרש לרבנים בוונה, ירושלים, תשי"ו, עמ' 182-197. א' שלוסברג, "יחסו של הרמב"ם אל האיסלאם", פעמים 42 (תשי"ז), עמ' 50-56. תודתי נתונה למחבר על הביבליוגרפיה שמסר לי בנושא זה. חוה לצרוס - יפה, "עזרא - צויר, גלגולו של מוטיב פולמוסי", תרביץ נ"ה, (תשמ"ו), עמ' 359-379. הנ"ל, "יתרומונו של מומר יהודי ממארוקו לפולמוס המוסלמי נגד היהודים והיהדות", פעמים 42 (תשי"ז), עמ' 90-83. "י סדן, "מומר בשירות חכמי איסלאם עות'מאניים בחיבור פולמוס מהמאה הטי"ו - הטי"ז", פעמים 42 (תשי"ז), עמ' 91-104. קמילה אדנא "יחסו של אבן חזם אל היהודים", פעמים 61 (תשנ"ד), עמ' 37-48.

38 בלידשטיין, התפילה, עמ' 292, הערה 88.

39 וידר, השפעות, עמ' 28, 70-71. ההוכחה של וידר משו"ת הרדב"ז, ת"ד, סי' ה אינה חוד משמעית. בלידשטיין, שם, עמ' 170-171. ובהערות 88-96 על השפעות בתחומים אחרים שבהם הושפע הרמב"ם מהסביבה המוסלמית, ראה: א' גרוסמן, "אלימות כלפי נשים בחברה היהודית הים-תיכונית בימי הביניים", בתוך: "עצמון (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 195.

40 שלוסברג, שם, עמ' 38-60. "י קפאח, "האיסלאם והיחס למוסלמים במשנת הרמב"ם". מחניים 1 (תשנ"ב), עמ' 16-21.

לחס", שאם אי-אפשר להשתיק את הציבור בחזרת הש"ץ, מוטב לבטל את החזרה "כיוון שכולם בקיאי".⁴¹

לסיכום, ניסינו להלך בשבילי תשובה אחת של שו"ת הרדב"ז, שהיא בבחינת פרט שיצא מהכלל, ללמד את כלל תשובותיו כמקור הלכתי והיסטורי חשוב. נפרשו בפנינו עובדות היסטוריות בתחום חיי החברה והרוח של יהודי מצרים במחצית הראשונה של המאה הטי"ז, תקופה של רנסנס בתולדות קהילה זאת, שהושפע בדומה לקהילות אחרות באימפריה העות'מאנית מבואם של מגורשי ספרד ופורטוגל. ראינו דוגמה אחת מני רבות, כיצד מציאות היסטורית משפיעה בין השאר על פירוש ההלכה והתאמתה אל המציאות הנדונה.⁴²

זו אף זו, משתקפת בתשובה שניתחנו, דמותו של הרדב"ז כפוסק אמיץ וכמנהיג הער לבעיות דורו וזמנו. לצד התקיפות והסמכותיות שבפסיקה שהוא מגלה בנסיונותיו למנוע מחלוקות ופירוד, הרי ניכרת בו גם גישה פרגמטית ומחנכת כפי שעולה מסיום התשובה:

"... לפיכך, בנדון דידן אם אפשר להחזירם לדין הגמרא שיתפללו שתי תפילות בלא מחלוקת כן ראוי לעשות, אבל אם אי אפשר לבטלם אלא על-ידי מחלוקת, שב ואל תעשה. והנראה לע"ד כתבתי".⁴³

41 י" קשטרו, ערך לחס, או"ח, קושטא, תע"ח סי' קכד. לדיון ההלכתי על תקנת הרמב"ם יש המשך גם בדורות האחרונים וציטט את הדעות השונות, הגר"ע יוסף בשו"ת יחזה דעת, ח"ה, סי' יב.

42 ראה דברים נכוחים שכתב הבלין בדיסרטציה שלו, עמ' 454-460, 465, ובייחוד הערה 292 בעמ' 455.

43 שו"ת הרדב"ז שם. על יחסו של הרדב"ז לבעיות חברתיות ראה מאמרי "יחסו של הרדב"ז לבעיות חברתיות", סיני שנה נז (תשנ"ד), עמ' קע - קעז.